

KUR'AN-I KERİM'İN TÜRKÇE YAZMA TERCÜMELERİ

MUHAMMAD HAMİDULLAH

Paris

Türklerin İslâm ile temasa gelmeleri çok eskidir. Belâzurî bu teması, Ensâbu'l-eshrâf adlı eserinde (I, 439) hicretten evvel Peygamber zamana kadar çıkarmışa benzetmektedir. Bilindiği üzere, 'Ammâr b. Yâsir'in annesi Sumayya, İslâm'ın ilk şehid kadını olmakla meşhurdur ; kendisi Ebû Cehl'in katline kurban gitmiş bulunmaktadır. Belâzurî bu hanımın Keskerli olup, evinde Pamiğ ismiyle çağırıldığını belirtmektedir. Şayed bu isim « Pamuk » kelimesinin bir dialektinden ibaret ise, kendisinin Türk asıllı olduğunu, İranlılarla yapılan savaşlardan birinde harp esiri olarak alındığını düşünebiliriz. Hakikaten de kendisi İranlı bir satrap (*marzubân*) tarafından Tâifli bir hekime hediye olarak takdim edilmiş ve buraya getirilmişti. Onun biyografisine dair malûmat veren müellifler, Selmânü 'l-Fârisî misâlinde olduğu gibi (Serahsî 'nin *Mebâsât* 'n, I, 37 ; Sadru 'ş -Şerîa 'nın *Nihâye Hâşiyetü 'l-hidâye*, Salât bölümü) Türkçeye, kısmen dahi olsun, yapılmış bir Kur'an tercümesinden bahsetmezler. Aksine, Kur'an'ın arablaşmış türkçe kelimeleri ihtiva ettiğini kabul edenler bu hususta muhtelif misâller verirler .

İslâm, çeşitli lisanların varlığını Allahın yaratıcılık vasfının bir işareti olarak kabul eder (*Kuran*, 30/22). İşte bu yüzdendir ki, arablardan gayri olup da İslâmı kabul etmiş olan kimseler, halk tabakalarına Kur'an'ın ihtiva ettiği malûmatı yayabilmek için kendi lisanlarını kullanmışlardır. Birlikten ayrılıp dağılmaktan uzak, tevhid ve tesânüd peşinde koşan bir insan cemiyetinde, Kur'an'ın tercümesini namazlarda okumak meselesi mevzu bahis olamaz ; fakat sadece ilmî ve talimî gayeyi bundan ayrı tutmak lâzım gelir. Türkler bu sahada faal bir mesâi göstermişlerdir. Göreceğimiz gibi, Kur'an-ı Kerim'i türk-

* Müellifin mecmuamız için hazırladığı bu makale, asistan Dr. SÂLİH TUĞ tarafından Fransızcadan tercüme edilmiştir.

çeye tercüme işine girişmiş yüzden fazla müellif vardır. Fakat, acaba bu işe ilk olarak teşebbüs eden şahsiyet kimdir ?

Bugün eldeki malûmata göre, en eski Kur'an tercümeleeri anonima olduklarından, bu suale kesin olarak bir cevap vermek mümkün bulunmamaktadır.

İslâmdan evvel Türkler arasında Uygur alfabesi yaygındı. İlk olarak İslâmı kabul etmiş olan Türklerin yaptıkları tercümeleeri, henüz arab alfabesini almadan evvel, bu Uygur alfabesi ile kaleme almış oldukları düşünülebilir. Türklerin arab yazısının hüsn-i hat ve san'at bakımından tekâmülünde ne kadar büyük bir hisseye sahib olduklarına burada hatırlatmayı faydalı buluruz. Şimdi, mevcudiyeti bilinen tercümeleeri, bunların yazıldıkları alfabeğe göre tasnif edelim :

Uygur alfabesi ile yapılan tercümeleeri :

Şu ana kadar Uygur alfabesi ile yapılan tam metin Kur'an tercümesi hiç ele geçmemiş vaziyettedir. İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Reşit Rahmetî Arat, neşretmiş olduğu iki eserde bu hususta kıymetli malûmat vermektedir :

a) Edîb Ahmed bin Mahmud Yükneki'nin « Atebetü'l-hakâyık » adlı eserinin neşri (İstanbul 1951). Din ilmi ile ilgili olan bu eserden Kur'an'ın şu pasajlarını nakledebilirim: 10/30 (bu, yanındaki arabca metne göre; fakat, tercümesi yapılan kısım Kur'an'ın 22/61. âyetidir), 3/185, 43/32, 3/134, 3/146, 94/5-6 ve 16/96. Ancak, bütün bunlarda tam ve lafzî tercümeden ziyade, nazmî mâna verilmiştir.

b) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde olup Prof. Arat tarafından bir makale içinde neşredilmiş, hüsn-i hat ile yazılmış bir varak (*Zu einer Schriftmusterhandschrift*, Ural-Altische Jahrbücher, XXXIII, 1961, nr. 3-4, s. 205-217). Burada da arab harfleri ile bir iki âyet mevcut olup yanlarında, müphem mânaları ile türkçeleri de verilmiştir.

Doğrusunu söylemek icab ederse, bu güne kadar tam ve mükemmel bir halde Kur'an-ı Kerîm'in Uygur alfabesi ile yazılmış tercümeleerini bulmak mümkün olamamıştır.

Arab alfabesi ile yapılan tercümeleeri :

Şüphesiz tedkik konumuz için, arab harfleri ile yazılmış türkçe metinler, en zengin kısmı teşkil etmektedir. Az evvel de işaret ettiğimiz gibi Kur'an'ın en eski türkçe tercümeleeri anonimdir ve bu yüzden de:

bunları kronolojik şekilde sıralamak imkânsızdır. Bugün için ancak lisaniyatçılar bunların zamanlarını tahminî olarak tayin edebilirler. Önce, bunlardan ilk devreye ait olanlardan bahsedeceğiz :

1. Kur'an'ın yapılan tercümelerinin en eskisi muhakkak ki, Huzistan asıllı ve bir mu'tezilî olan Ebû 'Alî Muhammed ibn 'Abdulvahhâb el-Cubbâî'ye atfolunandır (ölm. 303 h. / 916 m.). Fakat, henüz bu tercümenin metnine dair en ufak bir iz ele geçirilmemiştir. Şüphesiz ki, arab harfleri ile kaleme alınmıştı.

2. Prof. Zeki Velidî Togan tarafından keşfolunan ve Barthold tarafından Sâmâniler çağına, yani hicrî IV. ve milâdî X. asra aidiyeti tesbit edilen, Leningrad Asya Müzesi'nde bulunan fragman ve İstanbul'da İslâm Eserleri Müzesi'nde 73 numara ile kayıtlı, 734 h. tarihini taşıyan tam nüsha, aynı eserin iki ayrı kopyası gibi durmaktadır; varyantları ise pek ehemmiyetsizdir. Malûmdur ki, Sâmânî hükümdarı Mansûr ibn Nûh (961-976 yılları arası), Taberî'nin tefsirini farsçaya tercüme ettirmişti. Tercüme heyetinde sadece Belh ve Buharalı değil, fakat Fergane ve İsbicab taraflarından da Mâverâünnehirli âlimler bulunuyordu. Profesör Togan'ın da haklı olarak ileri sürdüğü gibi, bu heyetin Türk olan âzaları aynı eserin bir de türkçe nüshasını kaleme almış olabilirler. Biz buna İstanbul ve Leningrad kütüphanelerinde rastlamaktayız. Zorluk şuradadır ki: farsçaya yapılmış olan tercümenin önsözünde, tercümenin tarihçesi ve tercüme heyetinin en meşhur âzalarının isimlerini zikreden bir kısım mevcut olduğu halde, bu türkçe tercümelerde hiçbir önsöze rastlanmamaktadır. Acaba burada farsçaya yapılmış olan tercüme nüshanın resmî ve müşterek bir çalışma mahsûlü olduğunu, türkçe tercümenin ise hususî ve ferdî bir eser teşkil ettiğini ileri sürebilir miyiz? Meseleyi daha da güçleştiren bir cihet, Taberî tefsirinin farsça nüshadan türkçeye yapılmış bir tercümesinin mevcut bulunuşudur. (Storey, *Persian Literature*, I, nr. 1'e göre Ayasofya, 87 ve Dresden, 22) Fakat, bunun daha sonraki bir devirde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayasofya'da gösterilen numarada sadece Taberî'nin farsçaya yapılan tercümesi bulunmakta olup türkçe bir tercüme mevcut olmadığına göre, bu referansın yanlış olduğu kanaatine varırız.

3. İstanbul, Hekimoğlu Ali Paşa kütüphanesi nr. 2' de (eski 951) kayıtlı elyazması bir evvelki yazmaya benzemekte ise de, tamamen aynı değildir.

4. Anonim, Ali Dehri Dilçin'in elinde mahfuz (Abdülkadir İnân tarafından *Belleten*, 1960, s. 86'da zikredilmiştir) ve İslâm Eserleri

Müzesi nr. 74'de kayıtlı iki elyazması dahi birbirine epey müşâbihdir. Erdoğan'a göre bu sonuncu yazma 809 h. tarihini taşımaktadır.

5. Anonim, (British Museum, Londra, Or. 9517); bu yazma hem türkçe, hem de farsça tercümeleri ihtiva etmektedir. Yazma nâtamamdır.

6. Anonim, Manchester, Rylands Library, Arabic Nr. 760-773. 30 cildten sadece 14'ü mevcuttur; hem türkçe ve hem de farsça tercümeleri ihtiva etmektedir.

7. Misyoner Zwemer'in beyanına göre (*Islam in South-East Europe, Moslem World, 1927*) Belgrad'da Ahmed Çokiç (Chokish) kütüphanesinde türkçede bilinen en eski tercüme mevcut bulunmaktadır; ona nazaran bu yazma 400 sahife ihtiva etmekte olup Konya'da istinsah edilmiştir. Fakat, Ankara Üniversitesi profesörlerinden Tayyib Okıç böyle bir kütüphanenin Yugoslavya'da mevcut olmadığını ifade etmektedir. Acaba bu kütüphane Yugoslavya başşehirinden gayri, Belgrad adını taşıyan diğer bir şehirde mi bulunmaktadır?

8-15. Abdülkadir Erdoğan, Vakıflar Dergisi, 1938, I, 47-51'de aşağıda naklettiğimiz birbirinden tamamen farklı şu yazmaları zikretmektedir:

a) Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Nr. 508; aynı yer Nr. 40, Muhammad ibn Hamza'nın kendi el yazısı, 827 h. yıla aid; Ankara Genel Kitaplığı, eski eserler bölümü Nr. O/1002; Berlin Nr. Diez A 45 ve Vatikan Nr. arapça 200 aynı eserin kopyasından ibaret olduğunu tesbit etmiş bulunuyorum. Abdülkadir İnan'a göre, Topkapı Sarayı Nr. 18, ve Türk Dil Kurumu yazmalar kısmı Nr. B 1, aynı eserden istinsah edilmiştir.

b) Aynı müzede Nr. 357; 883 hicrî senesinde vakfedildiği kaydı mevcuttur. Ben de aşağıda gösterilen kütüphanelerdeki tedkikatım sırasında aynı metni ihtiva eden şu yazmalara tesadüf ettim :

Konya Müzesi, Nr. 19, 968 h. tarihli, 660 varak; aynı yer, Nr. 4687, nâtamam, baş tarafı da eksik. Fakat şunu tesbit ettim ki, bu yazma bir evvelkinin aynıdır; Tavşanlı, Zeytinoğlu Kütüphanesi, Nr. 152, bunun türkçe metni harekelidir; Staatsbibliothek, Berlin (halen Tübingen'dedir), MS Diez. A 45, (Ahlwaardt, 370), türkçe metin aynı şekilde harekelidir. Tefsirsiz olup satırlar arası bir tercüme mevzubahistir.

c) Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Nr. 20. Ben, Üsküdar, Selim

Ağa, Aziz Mahmud Hüdâî Kütüphanesi Nr. 30 ve 31'de kayıtlı yazmalar ile Bursa Genel Kitaplığı Nr. 1; Kasım Gülek'in İstanbuldaki hususî kütüphanesinde bulunan nüsha ve aynı zamanda Paris Bibliothèque Nationale, Supplement Turc Nr. 19'deki yazmaların aynı yazmadan istinsah edilmiş olduklarını tesbit ettim

d) Aynı müze, Nr. 257, 1049 hicrî istinsah tarihli.

e) Aynı müze, Nr. 291, 1096 hicrî istinsah tarihli. Erdoğan'a nazaran mütercimın ismi Ahmed Sâlih'dir. Fakat, yazmanın ilk sahifesinde mütercim kendisini « Ahmed ibn Abdullah » olarak tesmiye etmekte ve Abdulkadir el - Cîlî 'nin camiinde İbrahim Paşa 'nın vezirliği zamanında vâzlik yaptığını ve Ya'kub-ı Çerhî'nin farsça tercümesine istinad ettiğini zikretmektedir.

f) Aynı müze, Nr. 255, IX. hicrî asra aid. Bologna Üniversitesi, nr. 3060'daki yazma, bu yazmanın aynıdır.

g) Aynı müze, nr. 40, Muhammed İbn-i Hamza'nın hatt-ı desti ile 827 tarihli nüsha. (Ankara Genel Kütüphâne, eski eserler bölümü nr. O/1002; Berlin, nr. Diez A; Vatikan, arabca, nr. 200'in aynı eserin kopyası olduklarını tesbit ettim).

h) "Silivrikapıdaki İbrahim Paşa camii imamının odasında bir tercüme Kuran'a rastlanmıştır" diyen A. Erdoğan, diğer bazı tercümele- rin fotoğraflarını vermekte ise de, bu sonuncununkini neşretmemiş bulunuyor.

16/a. Richard Hartmann tarafından belirtilen anonim bir nüsha. (*Ein altomanischer Koran-Kommentar*, Orientalische Litterarzeitung, Eylül 1924, XXVII, sütun 497-503). Burada kitapçı Harrassowitz'deki bir yazma mevzu bahis edilmektedir. Bundan başka, C. F. Seybold diğer bir yazmadan da bahsetmekte (*Ein anonymes alter türkischer Kommentar zum letzten Drittel des Korans in drei Handschriften zu Hamburg, Breslau und im Britischen Museum*, Sachau Festschrift, s. 326-332) ve Hamburg, Nr. 250, Breslau, Nr. Türk 12 ve British Museum Nr. Or. 1134'de bulunan yazmalara atıflarda bulunmaktadır. Bütün bunlar aynı yazmadan istinsah edilmiş nüshalardır. Aynı şekilde Paris'de Nr. Supplement Turc 23'de bulunan el yazmasının da bunun bir kopyası olduğunu tesbit etmiş bulunuyorum. Bu yazmaların hepsinin metinleri *Yasin* suresi ile başlamaktadır (yani 36. sureden 114'e kadar). Acaba müellif sadece bu kısmı mı kaleme almıştır; burası şimdilik malûmumuz değildir. Şurasına işaret edelim ki, Hamburg'da bulunan yazma baştan başa harekelidir ve en iyi durumda olanıdır.

16/b. Kastamonu Nr. 2824'de kayıtlı olan nüsha, birinci sûre de dahil, 36. sûreden başlayıp Kur'an'ın sonuna kadardır. Uveys Hoca Osman ibn Emir İlyas ibn Evliya tarafından yapılmış tercüme olup yanında tefsir de bulunmaktadır. 1146 senesine aiddir. Yazma, büyük boydur ve takriben 300 sahife kadar tutmaktadır. Maalesef, bu yazmanın 16/a da gösterilen yazma ile aynı olup olmadığını söyleyemeyeceğim; mukabelesi icab etmektedir.

17/a. Anonimdir. *Cevāhirü'l-esdāf* adını taşımaktadır ve Ayasofya kütüphanesi Nr. 191 'de kayıtlıdır. 808 h. senesine doğru yazılmıştır. Aynı şekilde, Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Nr. yazma B 54 ve B 56; Bursa (Kuşunluoğlu Nr. 8; Kütahya Vâhid Paşa Nr. 104 (962 h. tarihli); Uppsala (İsveç) Torenberg Nr. 389. Ayrıca daha aşağıda da görüleceği gibi Schacht 'a göre, İstanbul Şehid Ali Paşa Nr. 106, Aksaray Mescidi Nr. 63, Kılıç Ali Nr. 78 ve Lâleli Nr. 143'de de birer nüshası vardır.

17/b. Joseph Schacht tarafından tavsifi yapılan iki tefsir (*Zwei altosmanische Koran-Kommentare, OLZ, XXX, Eylül 1927, sütun 747-752*). Burada mevzu bahis olan tefsir Ebu'l-Leys'in olup gerek Ebu'l-Fadl el-İznîkî (ölm. 833) ve gerekse İbn Arabşah (ölm. 854) tarafından türkçeye yapılmış veya kısmen bunlardan biri veya diğeri tarafından yapılmış olması muhtemel bir tercümedir. Keza, bunun anonim olması da düşünülebilir. Bunun yukarıda adı geçen *Cevāhirü'l-esdāf* olması da muhtemeldir. Çok popüler olan bu eserin meydana getirilmesine mümkündür ki birçok üstadlar iştirak etmiş olsun. Schacht 'a göre Yıldız Kütüphanesinde bulunan yazma (şimdi Üniversite Kütüphanesindedir), tercüme ile tefsiri ayrı ayrı muhtevidir; halbuki diğer yazmalarda bunlar birbiriyle mezcedilmiş vaziyettedir. Schacht, aynı zamanda şunu ilâve eder ki, bu tercüme Hartmann tarafından tavsifi yapılan yazma (yukarıda Nr. 16/a) ya benzemekte ve fakat şerhine benzememektedir. Diğer taraftan Bursa Ulu Cami'de Nr. 177 'de mukayyed bulunan yazmanın, İznîkî'nin hatt-ı desti olduğu haber veriliyor. Schacht, bu yazmaları şu şekilde tasnif eder:

Ebu'l-Leys Semerkandî 'ye atfedilenler: İstanbul, Ali Emîrî (Millet Kütüphanesi) Nr. Türk 18-19; Umumî Nr. 290 ve 303; Nuruosmaniye Nr. 138-139; Yıldız (Üniversite Kütüp.) Nr. 138 ve 142.

İbn Arabşah 'a atfedilenler: İstanbul Nuruosmaniye Nr. 140-143 ve

137; Bursa Ulucami Nr. tefsir 6, 7, 8. Bu sonuncusu sadece dördüncü cildir.

İzniki 'ye atfolunanlar : İstanbul, Topkapı Revan Köşkü, Nr. 118, 119; Bursa, Baba ef. Nr. tefsir 3.

Anonim olanlar : İstanbul, Ayasofya Nr. 86 ; Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü Nr. 42 ; Yıldız (Üniversite) Nr. 141 ; Bursa, Baba ef. Nr. tefsir 4 ; Burada yalnız ikinci cild mevcuttur ki, 19. sûreden Kur'an'ın sonuna kadardır. Bütün bu yazmaların Schacht'ın da dediği gibi, aynı eser olduğunu kat'î olarak söyleyebilmek için mukabelesini yapmak icap etmektedir.

17/c. « Vakıflar ihtisas kitaplığında eski Kur'an tercümeleri » adlı makalesinde Keskiöglü şöyle demektedir: “Aynı ihtisas kitaplığında 1 numarada mukayyed tercüme ise tefsirli olup « *Dürerü'l-cevâhir* » adını taşır. 940 sahife, 844 h. tarihinde Şemseddin ibn Hacı İbrahim tarafından yazılmıştır. *Yasin* sûresinden, sona kadar”. Burada belirtilen ayetin de mukabelesini yapmak icap etmektedir. Onu burada muvakkaten zikredip sıraya almış bulunuyorum.

18. Anonim, *Enfesü'l-cevâhir*, Abdülkadir İnan'ın zikrettiğine göre tavsifi J. Deny tarafından yapılmış olup Seddülbahir kütüphanesinde bulunmaktadır. Paris Bibliothèque Nationale 'de bir parçası Nr. Supplement turc 22 kaydı ile müsecceldir ki, 29. sûrenin 45. âyetinden 35. sûrenin sonuna kadardır. Schacht'a göre yukarıda zikredilen *Enfesü'l-cevâhir*, *İzniki* 'nin eseridir. *Cevâhirü'l-esdâf* ve *Enfesü'l-cevâhir* şeklindeki iki ayrı başlık, bizi bu sonuncunun *Cevâhirü'l-esdâf* 'in tadilen ele alınmış bir şekli veya bir yeni «neşri» olabileceği hususunda düşündürmektedir.

19-20. Prof. Tayyib Okiç (Ankara Üniversitesi) bana Yugoslavya'da bulunan el yazmaları hususunda malûmat vermek lûtfunda bulundu. Daha yukarıda, 10 numaralı maddede bunlardan birine temas edilmişti. Bunlardan bir diğeri Sarajevo (Üsküp) de Hüsrev Bey Kütüphanesi Nr. 91/739 'da mukayyed olup ilk varak da dahil bir kaç varak kayıp bulunmakta, geriye kalan 254 varak ise satırlar arası tercümeleri ihtiva etmektedir. Diğeri, Sarajevo Millî Müzesinde Nr. 18 'de olup (katalogun 6. sahifesi) 344 varak ve hicrî 1006 senesindedir ve satırlar arası tercümeleri havidir. Hususiyeti « Bismillah... » formülünün sadece 114. sûrede bir defa tercüme edilmiş olmasıdır.

21-23. Yukarıda 2 numaralı maddede Dresden'de mevcut bir yazma-

dan bahsetmiştik. Bu kütüphanenin müdürü bize, oradaki diğer üç yazma hakkında şu malûmâtı temin etmek lûtfunda bulundu :

a) Dresden 144, metin ve tercüme, 98 varak. (Anlaşılan, bir fragman olacak).

b) Aynı yer, Nr. 264. Bir mecmua içinde dördüncü sırada olup 56-105. yapraklar arasındadır. Murad II (1421-1451) zamanına 'aid anonim bir tefsirdir. Görünüşe göre bir fragmandır.

c) Aynı yer, Nr. 369, 942 hicrî tarihini taşımakta olup 369 varaktır. 18. sûrenin 29. âyeti ile başlamaktadır. Bir tefsir olup sadece bir tercümeden ibaret değildir.

24. Ahmed-i Dâ'î'nindir ; başlıksız, Nuruosmaniye Nr. 137 'dedir ve Abdülkadir İnan tarafından tavsifi yapılmıştır.

25. Tefsirsiz bir tercüme parçası, Kastamonu kütüphanesi, Nr. 3223. 19. sûreden başlar ve Kur'an-ı Kerim'in sonuna kadar devam eder. İstinsah senesi 1182'dir.

26-27. Keskiöglü, «Fatih devrine ait...» adlı makalesinde iki yazmanın tavsifini yapmaktadır :

a) "1951 senesinde Afyon Karahisar'dan Vakıflar Umum Müdürlüğüne alınan bu tercüme, 0. 26 x 0. 16 m. olup 806 yapaktır. Üzerinde tarihi yoksa da Fatih devri mahsûlü olduğu kuvvetle muhtemeldir. Müellifi Fatih devri âlimlerinden Karahisarlı Abdurrahman olabilir".

b) "1945 'de Afyon'dan Vakıflar Umum Müdürlüğüne alınan bu tercüme 2208 numarada kayıtlıdır, 0. 26 x 0. 17 m. ve sonu noksandır".

28-30. 17.c de adı geçen makalesinde Keskiöglü aşağıdaki diğer üç tercümeyle de zikretmiş bulunmaktadır :

a) "İhtisas kitaplığının 38. numarasında kayıtlı, 888 sahife, 949 hicrî tarihinde Ali Fakih ibn İskender ibn Abdullah Ginesunlu tarafından yazılmıştır. Hususiyeti : sonunda türkçe olarak Kur'an'ın fazileti, Kuran okuma, tecvit kaidelerine v. s. dair geniş bilgi verilmiş olmasıdır"

b) "Vakıflar İhtisas Kit. 58 numarada kayıtlı, kelime kelime tercümeli 938 sahife ; 933 hicrî tarihinde Şam'da yazılmıştır".

c) "Adı geçen kütüphanede 59 numarada kayıtlı, 804 sahife, 956 hicrî tarihinde Bedrüddin ibn Murad tarafından yazılmıştır".

31-37. Abdülkadir İnan, 7 anonim yazmaya daha rastladığını zikrederek bunlar hakkında aşağıdaki malûmatı verir :

- a) Topkapı Sarayı, Bahaeddin Ersin koleksiyonu, numarasız.
- b) Topkapı, Nr. 247, fakat koleksiyon adını zikretmemiştir.
- c) Topkapı, Nr. 252, aynı şekilde koleksiyon adını zikretmemiştir.
- d) Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, yazmalar Nr. B 2.
- e) Ankara, Millî Kütüphane, Erzincan Nr. 602, 937 senesi tarihini taşımaktadır.
- f) Ayasofya Nr. 294, istinsah senesi 1010 h.
- g) Cevdet Canbulat Kütüphanesi, 951 hicrî tarihli, «Türk Dili» mecmuasında (1952, s. 85) tavsifi yapılmıştır.

38-47. « Kur'an-ı Kerîm tercümeleri üzerinde bir inceleme » adlı bir makalesinde Abdülkadir İnan, aşağıya iktibas ettiğimiz tercümeleri zikretmekte ve fakat bunların başka başka tercüme olup olmadıklarını bilebilmemize yarayan malûmatı vermemektedir.

a) Zeynü'l-Meşâyih Muhammed ibn Ebi'l-Kâsım el-Bekkalî el-Horezmî (ölm. 756 h.), «Kur'an'dan bazı sûrelerin satır satır tercümelerini ihtivâ etmek üzere *Terâcimü'l-eâcim* adı ile eser vücûda getirmiştir». (Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, 1926, s. 239; Abdülkadir İnan tarafından zikredilmiştir).

- b) Maarif Vekâleti Genel Kitaplığı Nr. 1001, Ankara.
- c) Ankara Etnografya Müzesi, Nr. 10110.
- d) Aynı yer, Nr. 10113.
- e) Aynı yer, Nr. 14713.
- f) Ankara Vakıflar Umum Müdürlüğü Nr. 57.
- g) Aynı yer, Nr. 87.
- h) Manisa Genel kitaplık. Nr. 931.
- i) Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı, Nr. 23, istinsah senesi 990 h.
- j) Âsım Köskal'ın nüshası.

48-51. Osman Keskiöglü, « *Kuran tarihi* » adlı eserinde (İstanbul, ta-

rihsiz ; 1953 'e doğru) sahife 273 - 278 'de türkçe yazmaları tavsif etmekte ve Çanakkale menşeli 949 hicrî tarihini taşıyan bir ve Çorum'da da iki yazmanın bulunduğunu söylemektedir. Ancak, kitabında bu yazmaların ayniyetini sağlayacak teferruatı vermemiş bulunmaktadır.

52-56. Eserinin aynı yerinde Keskiöğlü, Konya müzesinde de 5 türkçe tercümenin bulunduğundan bahsetmektedir. Biz burada, 1965 'de Hüseyin ibn Hasan tarafından istinsah edilmiş olan nr. 10 'daki yazmayı gördük. Mütercim burada « Bismillah... » formülünü tercüme etmemiştir. Yine aynı yerde 19 ve 4687 numaralı yazmalara da baktık (bu sonuncusu, nâtamamdır ve 1166 hicrî senesinde istinsah edilmiş olup Nr. 19 'daki elyazmasının aynıdır) ve şunu tesbit ettik ki, bu satırlar arası yapılmış olan tercüme yukarıda 9 numaralı maddede gösterdiğimiz İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki yazma ile aynıdır.

57. Konya Müzesi müdür muavininin bize kıymetli bir lütüf-kârlıkla bildirdiğine göre, halen Konya'da olup müzenin satın alma imkânını henüz elde edemediği hususî bir kütüphanede bir yazma mevcuttur ki, Sultan Murad zamanında Mustafa ibn Pîrî tarafından 1045 'de istinsah edilmiştir.

58. Konya, Yusuf Ağa Kütüphanesi, eski Nr. 2/111, hicrî 951 senesinde istinsah edilmiş, 1599. sahife, 29 satır ve büyük « Tefsir-i Kurân-ı Kerim türkçe, uygurca, çağatayca » adını taşıyan bir yazma mevcut bulunmaktadır. Harfi harfine yapılan tercümeyi takiben mütercim bazı lüzumlu izahlar ilâve ediyor.

59-60. Edirne, Sultan Selim ve Çelebi Mustafa Kütüphanesi kataloğunda bulduğum Nr. 1074-1075 'de kayıtlı iki yazma ki, bunları şu ana kadar ayniyetlerini tesbit için tedkik etmek fırsatını ele geçiremedim.

61-62. İstanbul Üniversitesinden meslekdaşım Abdülkadir Karahan bize, Antalya Tekelioğlu Kütüphanesi Nr. 2 ve 3 'de mukayyed iki türkçe tercümenin mevcudiyetini haber vermek lütfunda bulundu. Bunlardan biri tefsirli olup, diğeri sadece tercümedir. Ancak, bunların da aynı olup olmadıklarının tesbiti icab etmektedir.

63-65. Wilhelm Pertsch tarafından tertip edilen Berlin Kütüphanesi türkçe yazmalar kataloğunda üç adet tercüme mevzu bahis edilmektedir. Buna göre Nr. 95-96 'da Livâî tarafından ve mesnevî tarzında yapılmış bir tercüme, Nr. 11 de 36. sûrenin (Yasin) Garîmî tarafından yapılan 34

sahifelik bir tefsiri ve Nr. 133 'de 1. sûrenin (Fatiha) tefsiri bulunmaktadır.

66-71. Chauvin, *Bibliographie* (X, 105-106) de 8 aded tercümeden bahseder ki, bunlardan ikisi hakkında Berlin ve Dresden'dekilerden bahsederken malûmat vermiştik. Onun tarafından zikredilip bizim şu ana kadar tedkik etmek fırsatım bulamadığımız diğer yazmalar şunlardır :

- a) Alger 65, Nr. 262.
- b) Leiden 4/2 Nr. 1613.
- c) München, Aumer Nr. 4.
- d) Vatikan, 405.
- e) Viyana (Avusturya), Flügel 3/39.
- f) Desgranges ve Woepke katalogu 68, Nr. 677.

Bunlardan, Vatikan Kütüphanesinde bulunan yazma hakkında profesör Levi Della Vida, elyazmalarının yeni bir tasnifinde aynı yazmanın bu defa «Vatican arabe Nr. 100» ile kayd edildiğini ve bunun satırlar arası bir tercümeden ibaret bulunduğunu haber vermek lutfunda bulunmuştur.

72. Keskioglu, «*Karan tarihi*» adlı eserinde «*Lûgat-ı Kur'aniyye*» müellifi Cevdet Paşa'dan bahsederken, "Kuran tercümesine başlamış ise de yarım kalmıştır" demektedir. Fakat, bu yazmanın nerede olduğunu zikretmemiştir.

**

İşte bizim, gerek arab ve gerekse latin harfleri ile basılıp neşredilmiş olan türkçe kırktan fazla Kur'an tercümesi haricinde, yazma tercümelere tanıyıp bilebildiklerimiz bunlardan ibarettir. Bu mevzua dair ilk muhtıra olan bu yazıda rastlanacak hatalarımızdan dolayı özür dilerim. Şimdi yapılacak işin, bilhassa meslekdaş ve dostların da yardımı ile, yukarıda sadece numaralarını vermiş bulunduğumuz yazmaların ayniyet veya başkalığını tesbit için gerekli malzemeyi bir araya getirmek olduğunu beyan etmek isterim. Mümkündür ki, halen tasnifi yapılmış olan bu yazmaların bazıları birbirlerinin aynı olsun. Ve yine mümkündür ki, dünyanın çeşitli yerlerindeki kütüphanelerde yukarıda

gösterdiklerimizden başka yazmalar daha mevcut bulunsun. Kanaatimce, evveleminde örnek olarak bu malzemeden bazı pasajları, meselâ bu 72 tercümenin—bu sûreyi ihtiva etmeyenler müstesna—Fatiha sûresini neşretmek gerektir. Böylece meydana getirilecek bir kolleksiyon, bütün müstakbel araştırmacıların yeni bir tercüme ile karşılaştıkları vakit ayniyet veya başkalığı tesbit işlerini kolaylaştıracaktır. Türkologların, ümid ediyoruz ki, bu mevzuda yardımlarından mahrum kalmayacağız. Kendilerine şimdiden teşekkürü bir borç biliriz.

E K

Yukarki makaleyi Paris'de tamamladıktan sonra Fehmi Edhem Karatay'm 1962 senesinde İstanbul'da neşretmiş olduğu Topkapı Sarayı'nda bulunan arapça yazmalar kataloğunun 1. cildine muttali oldum. Bu eserinde F.E. Karatay, Kur'an-ı Kerim'in 25 türkçe tercümesini kaydetmiş bulunmaktadır. İstanbul'da, yetkili kimselerin lütufkâr müsaadeleri ile bu yazmaları tedkik ettiğim sırada maalesef Paris'de bulunan notlarım yanımda değildi. Bu makalenin neşredildiği mecmuanın tab'ına yetiştirmek maksadiyle, sırf araştırmacılar için bir muhtıra olsun diye bu «Ek»i meydana getirmiş bulunuyorum. Kategorik olarak göstermeksizin diyebilirim ki, aşağıdaki tercüme yazmalardan bir çoğu yukarda zikrettiklerimiz ile ayniyet halindedir.

Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulunan yazmalar şunlardır :

1) IX. hicrî asra aid bir yazma, 287 varak, 20 x 20, 5 cm., satırlar arası tercümedir. Katalogda bu yazma «747 Yeniler 3445» numarası altında gösterilmiş ise de, bir baskı hatası olsa gerek; maalesef bulunup çıkarılamadı ve tedkik edemedim.

2) 1293 E. H. 53; 721 E. H. 172; 720 E. H. 173; 790 E. H. 195; 941 R 61; 831 Y 7 (şimdi Y 6) numara ile kayıtlı yazmalar aynı eserin çeşitli kopyalarıdır.

3) 723 K 12; 802 K 18; 255 K 42; 932 E. H. 192 ve 809 Y 2507 (şimdi Y 403) numaralı yazmalar, aynı eserin çeşitli kopyaları olmalıdır. Şurasını kaydedelim ki, K 12'de kayıtlı yazmanın ilk üç yaprağı arabca metin kısmı ile yer değiştirmiştir ve türkçe tercümesi

mevcud değildir. Ancak, kalan kısımları tesbit edilebilmektedir. Yine kayda değer bir noktadır ki, yazmaların müstensihleri değişik asırlara aittir ve bazı türkçe kelimelerde hafif imlâ farklarının meydana gelmesi de muhtemelen bu yüzdendir.

4) 1086 K. 252 ve 816 E. H. 149 aynıdır.

5) 387 K. 267 ; 901 K. 428 ve 717 E. H. 184'in dahi aym eser olduğu söylenebilir. Ancak, ilk yazmada « Bismillâh... » formülünün tercümesi bulunmamaktadır.

6-10) 727 R. 63 ; 489 H. S. 327 ; 514 K. 270 ve 401 K. 247 birbirlerinden tamamile ayrı yazmalardır.

11) 219 Y. 2496 (şimdi Y. 392) 1. ilâ 18. sûrelerin tercümelerini ihtiva etmektedir. 902 K. 429 ve 825 K. 449 ise 19. ilâ 114. sûrelerin tercümelerini muhtevidir. Fakat, bu iki yazma grubu birbirlerini tamamlamaktadır demek istemiyorum. Bundan başka, ilk yazmanın baştan birkaç varakı eksiktir; ancak, geri kalan kısmında da ayniyet arz eden tercüme tesbit etmiş değilim. Bu tercüme Kur'an, 11/136. ile başlamaktadır.

PS. 1. Daha yukarda Chauvin'in kitabına istinaden Vatican Nr. 405'de Kur'au'n türkçe bir tercümesi olduğundan bahsetmiştim. Bugün bu numarada böyle bir kitap mevcut değildir. Profesör Levi della Vida bana, « Vatican arabe Nr. 200 » in türkçe bir tercüme ihtiva ettiğini ve bunun Vatican'da mevcut yegâne türkçe Kur'an tercümesi olduğunu bildirmek lütfunda bulundu. Profesör Mario Gragnaschi'nin (Trieste) büyük lütufkârlığı ile bu yazmanın mikrofilmni elde edebildim. Metni diğer tercümelemlerle, meselâ Topkapı sarayı kütüphanesindeki yazmalarla mukabele ettiğimde, orta derecede tarihî bir eskiliğe sahip bulunan bu tercümenin tamamile müstakil bir eser olduğunu ve diğerlerinden hiç birine benzemediğini tesbit ettim.

2. Bir başka dostum, Ankara'da yüksek tahsil talebesi Muhammed Yakub Mughul, Ankara'da mevcut bütün türkçe tercüme yazmalardaki «Fatiha» sûresi tercümelerini benim için istinsah etti. Bunlardan ilerde, metinleri veren bir çalışmada istifade edeceğim. Dostum bana aynı zamanda «Fatiha» sûresinin 21 muhtelif Türk müellifi tarafından yapılmış tercüme örneklerini ihtiva eden, henüz baskıda bulunan bir eserin matbaa provalarını gönderdi (Ankara, 1963, Ayyıldız matbaası). Bu neşir hakkında, formaları üzerinde Sulakyurt müftüsünün mührünü taşıdığından başka bir bilgiye sahip değilim. Bu örneklerin lâtin harfleri ile yazılmış olduğunu ve provalarda bu tercümelerin müellifleri hakkında hiç bir işaret bulunmadığını ayrıca kaydedeyim. Bana bu bilgileri temin eden dost ve meslekdaşlarıma teşekkür ederim.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

1. Birge, John Kingsley, *Turkish Translations of the Koran* (Moslem World, Hartford, XVII, Ekim 1927, 331-358).
2. Eckmann, Janos, *Eine ostmitteltürkische interlineare Koran-übersetzung*, (Ural-Altäische Jahrbücher, XXX, 1959, 72-85).
3. Erdoğan, Abdülkadir, *Kur'an tercümelerinin dil bakımından değerleri*, (Vakıflar Dergisi, Ankara, 1938, I, 47-51, 13 fotoğraf).
4. Hamîdullah, Muhammad, *Al-Quran fî küll lisân = Quran in Every Language*, 3. tabı, Hayderabad-Dekkan 1946, (67 dilden sûretü'l-fâtiha numûneleri ve bibliyografya).
5. ———, *Le Saint Coran*, Paris 1959, 3. tabı, 1963. (Giriş kısmında Avrupa dillerine yapılan tercümelerin bir listesi mevcut olup burada lâtin harflerile yapılan türkçe tercümeler de gösterilmiştir).
6. Hartmann, Richard, *Ein altosmanischer Koran-Kommentare*, (OLZ, XVII, Eylül 1924, sütun 497-503).
7. İnan, Abdülkadir, *Eski türkçe üç Kur'an tercümesi*, (Türk Dili Dergisi, Ankara, 1952, Nr. 6, 7, 9).
8. ———, *Kur'an'ın eski türkçe ve Oğuz-Osmanlıca çevrileri üzerine notlar*, (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1960 sayısında, s. 79-94).
9. ———, *Kur'an-ı Kerîm'in türkçe tercümeleri üzerinde bir inceleme*, (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961; Türk ve İslâm eserleri müzesindeki 73 sayılı el yazmasının 31 sahifelik fotokopisi ile birlikte).
10. Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi arapça yazmalar kataloğu*, İstanbul, 1962, c. I (Nr. 219, 255, 387, 401, 489, 514, 717, 720, 721, 723, 727, 747, 789, 802, 809, 816, 825, 831, 901, 902, 932, 941, 1086, 1293).
11. Keskiöğlü, Osman, *Kur'an tarihi*, İstanbul, (sene yok; takriben 1953'e doğru), s. 273-275.
12. ———, *Fatih devrine ait iki Kur'an-ı Kerîm tercümesi*, (Vakıflar Dergisi, Ankara, 1961, IV, 91-103).

13. ———, *Vakıflar Genel Müdürlüğü ihtisas kitaplığındaki eski Kur'an tercümeleeri*, (Vakıflar Dergisi, 1962, V, 157-160).
14. Mingana, A., *An Old Turki Manuscript of Koran* (Bulletin of John Rylands Library, Manchester, Nisan 1915; Moslem World, Hartford, 1915, V, 391-398'de yeniden neşredilmiştir).
15. Owens, Meredith, *Notes on an old Ottoman translation of the Kur'an*, (Oriens, X, 1957, nr. 2, s. 258-276).
16. Schacht, Joseph, *Zwei altosmanische Koran-Kommentare* (OLZ, XXX, Eylül 1927, sütun 747-752).
17. Seybold, C. F., *Ein anonymer alter türkischer Kommentar zum letzten Drittel des Korans in drei Handschriften zu Hamburg, Breslau und im Britischen Museum*, (Festschrift Sachau, s. 326-332).
18. Woolworth, W. Sage, Jr., *Bibliography of Koran, texts and translations linguistically arranged* (Moslem World, Hartford, XVII, Haziran 1927, 279-289).
19. Zwemer, S. M., *Translations of the Koran*, (Moslem World, Hartford, 1915, V, 244-261; resimli 4 sahife eklidir).
20. ———, *Islam in South-East Europe*, (Moslem World, XVII, 1927, 331-358).
21. Anonim, *Türkçe Bibliyografya*, Ankara.
22. Anonim, *Two Pioneer Missionaries in Bulgaria*, (Moslem World, XVII, 1927, 375-382).

S u m m a r y

MSS OF THE TURKISH TRANSLATIONS OF THE HOLY QURAN

Some curious facts astonish the student of Quranology. For instance :

There are over 40 translations of the Quran in Latin prepared by polemists but not a single one in old Greek (Byzantish). Why? It is only to surmise.

At the same time when notions of linguistic and racial nationalisms were whispered in the ears of the Muslim youth particularly of the Ottoman Empire two movements were launched. On the one hand a suggestion that dialects of Arabic—perhaps a dozen or more—should replace the classical Arabic, custodian of the Quran, and should be promoted to as many different national languages. On the other hand Chauvinistic discussions (of the same inspiration and provenance?) were put into circulation to affirm that it is impossible—therefore religiously forbidden—to translate the miraculous text of the Quran from Arabic into any other language.

The author alludes to this last problem by bringing into relief that from at least the 4th century of Hijrah (11th of the Christian era) Muslim world had resolved to translate the holy text in any and every language. During the thousand years preceding to the said discussions to prohibit translation, over 70 translations had been made into Turkish alone. (Since that date many more have seen the light, and there seems to be no end to them yet).

There are certainly several hundreds of MSS of the Turkish translations of the Quran, both in public and private libraries, in different parts of the world. Most of them are anonymous. The only way to identify them and to eliminate the duplicates is to collate them. But for lack of space, I would have included here specimens of the *Sūrat al-Fātiha* from all the translations that have been described here; this would have enabled other workers in the field to supplement the present work with regard to MSS to which then may have access (and not I regret too much, as a work of this kind is in press due to the of Al-Hajj Dr. Macid Yaşaroğlu).

I take the opportunity of thanking Dr. Salih Tuğ who, during his Canada visit procured me photostats of some articles published in back numbers of the *Muslim World* (formerly: Moslem World), which were not available to me in Paris.